

ოქროპირ ჯიქური

ერკეთის გულანი (ცაიშის I გულანი) და მისი ანდერძ-მინაწერები

1873 წელს გურიაში მოგზაურობის დროს ქართველმა ისტორიკოსმა, დიმიტრი ბაქრაძემ, ერკეთის მონასტერში მიაკვლია დიდი ზომის ხელნაწერს – გულანს,¹ რომელსაც დაცულობის ადგილის მიხედვით ერკეთის გულანი უწოდა. დიმიტრი ბაქრაძემ ხელნაწერსა და მის ანდერძ-მინაწერებზე ერკეთის მონასტერში ყოფნის დროს იმუშავა, ხოლო ჩატარებული კვლევის შედეგები და შესწავლილი კოლოფონების ტექსტები 1878 წელს ქალაქ სანკტ-პეტერბურგში რუსულენოვან წიგნში «Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре» გამოაქვეყნა.²

სამწუხაროდ, დიმიტრი ბაქრაძე პირველი და ჯერჯერობით, უკანასკნელი მკვლევარი იყო, რომელმაც ერკეთის გულანი საკუთარი თვალით ნახა. 1873 წლის შემდეგ ამ ხელნაწერის დაცულობის ადგილის შესახებ ყოველგვარი ცნობა გაქრა და იგი დაკარგული ქართული ხელნაწერი წიგნების სიაში აღმოჩნდა.

ერკეთის დაკარგული გულანის დაცულობის ადგილის დადგენა პირვე-

¹ „გულანი საღვთისმსახურო წიგნთა კრებულთა, რომელიც მხოლოდ ქართულ ეკლესიას ჰქონდა. მასში შედის სახარება, საქმე მოციქულთა, მოციქულთა ეპისტოლენი, თვენი (12 თვის საგალობელი), მარხვანი და ზატიკი, საწინასწარმეტყველო, ფსალმუნი, ჟამნი, სვინაქსარი, ტიპიკონი და სხვ. გულანები, საერთოდ, უზარმაზარი მოცულობისანი არიან. ზოგი მათგანი რამდენიმე ათეულ კილოგრამს იწონის. მისი შექმნა მხოლოდ მდიდარ ეკლესიებსა და მონასტრებს შეეძლოთ... გულანები შედარებით გვიანდელი წარმოშობის კრებულებია, არა უადრეს XVI საუკუნის დასაწყისისა“ (ე. გაბიაშვილი. საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ენციკლოპედიური ლექსიკონი. რედაქტორი. ე. გაბიაშვილი. ავტორ-შემდგენლები: ე. გაბიაშვილი, მ. მამაცაშვილი და ა. დამბაშიძე. თბ. 2007, გვ. 226).

² Д. З. Бакрадзе. Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре. СПб. 1878, გვ. 370.

ლად ელენე მეტრეველმა სცადა და ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ქართული ხელნაწერი წიგნების Q კოლექციის „აღწერილობის“ I ტომში გამოთქვა მოსაზრება, რომ დიმიტრი ბაქრაძის მიერ მიკვლეული ერკეთის გულანი და Q კოლექციაში 87-ე ნომრით დაცული მარტვილის (იგივე მარტვილური) გულანი ერთი და იგივე ხელნაწერებია: „დ. ბაქრაძე ამ ხელნაწერს უწოდებს „ერკეთის გულანს“.³ აღნიშნული მოსაზრება უპირობოდ გაიზიარა ლევან მენაბდემა.⁴

საკითხის შესწავლა აჩვენებს, რომ ელენე მეტრეველის მიერ გამოთქმული მოსაზრება სწორი არ არის. მართლაც, ერკეთის გულანსა და მარტვილის გულანს შორის მსგავსება მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, რომ ორივე ხელნაწერი აფხაზეთის კათოლიკოსის, ექვთიმე საყვარელისძის,⁵ დაკვეთით არის გადაწერილი, თორემ სხვა ნიშნების მიხედვით (ანდერძ-მინაწერების შინაარსი, გადამწერთა სახელები და სხვ.), ეს გულანები სრულებით სხვადასხვა ხელნაწერს წარმოადგენს და მათი გაიგივებისათვის რამე საფუძველი არ არსებობს.

ერკეთის გულანის ამჟამინდელი დაცულობის ადგილის შესახებ განსხვავებული მოსაზრება აქვს გამოთქმული თეა ქართველიშვილს. მკვლევარი მიიჩნევს, რომ ერკეთის გულანი ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის Q კოლექციაში 47-ე ნომრითაა დაცული.⁶ ჩვენ საგანგებოდ გავცანიით თეა ქართვე-

³ ელ. მეტრეველი, ქრ. შარაშიძე. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობა. Q კოლექცია. ტ. I. შედგენილი ელ. მეტრეველის და ქრ. შარაშიძის მიერ. ი. აბულაძის რედაქციით. თბ. 1957, გვ. 99-102.

⁴ ლ. მენაბდე. ძველი ქართული მწერლობის კერები. ტ. I. ნაკვ. II. თბ. 1962, გვ. 541.

⁵ დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის ისტორია ექვთიმე საყვარელისძის სახელისა და გვარის მქონე აფხაზეთის ორ კათოლიკოსს იცნობს. აქედან ექვთიმე I საყვარელისძე საკათოლიკოსო საყდარს, ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული მოსაზრების თანახმად, 1578-1616 წლებში ფლობდა (თ. ქორიძე. აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) კათოლიკოსები და კათოლიკოს-პატრიარქები. წგნ.: საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები. რედ.: როინ მეტრეველი. თბ. 2000, გვ. 142). ხოლო ექვთიმე II საყვარელისძე – დაახლოებით, 1669-1673 წლებში (ბ. ლომინაძე. მასალები დასავლეთ საქართველოს XVII-XVIII ს-თა ისტორიის ქრონოლოგიისათვის. კრებ.: მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვ. 31. თბ. 1954, გვ. 133). ქართველი მკვლევრები ხელნაწერის ანდერძებში გულანის დამკვეთად მოხსენიებულ კათოლიკოს ექვთიმე საყვარელისძეს აფხაზეთის კათოლიკოს ექვთიმე I საყვარელისძესთან აიგივებენ, რასაც სრულიად ვეთანხმებით.

⁶ თ. ქართველიშვილი. გურიის საეპისკოპოსოები (XV-XIX საუკუნეები). თბ. 2006, გვ. 42-43.

ლიშვილის მიერ მითითებულ Q-47 ხელნაწერს, თუმცა აღმოჩნდა, რომ Q კოლექციაში 47-ე ნომრით დაცულია 1875-1877 წლებში გადაწერილი „სწავლანი წმიდისა და დიდისა ორმოცისანი“, რომელსაც ერკეთის გულანთან საერთო არაფერი აქვს და მათ გაიგივებაზე საუბარიც კი ზედმეტია.

ამრიგად, ირკვევა, რომ ერკეთის გულანი კვლავინდებურად დაკარგულ ხელნაწერ წიგნს წარმოადგენს და ამიტომ მასზე საუბრისას იძულებული ვართ მთლიანად დიმიტრი ბაქრაძის მიერ 1878 წელს გამოქვეყნებულ რუსულენოვან ნაშრომს დავვერდნობით.

დასახელებულ ნაშრომში დიმიტრი ბაქრაძე ხაზგასმით აღნიშნავს იმ ფაქტს, რომ მას ერკეთის გულანიდან მოტანილი აქვს ხელნაწერისათვის დართული არა ერთი, არამედ რამდენიმე ანდერძ-მინაწერის ტექსტი. ამასთან, მკვლევარი დამატებით შენიშნავს იმასაც, რომ მას კოლოფონების ტექსტები არა სრული, არამედ მცირედ შემოკლებული სახით აქვს გამოქვეყნებული.

სამწუხაროდ, დიმიტრი ბაქრაძეს ერკეთის გულანის ანდერძ-მინაწერები მისთვის უჩვეულო, არააკადემიური სახით აქვს გამოქვეყნებული. მკვლევარს კოლოფონების ტექსტები ერთმანეთის მიყოლებით, თერთმეტი აბზაცის სახით აქვს მოტანილი. აქედან, არც ერთი აბზაცის თავსა და ბოლოში ამა თუ იმ ანდერძ-მინაწერის დასაწყისისა და დასასრულის აღმნიშვნელი ტექნიკური ნიშანი – ბრჭყალი დასმული არ არის. გარდა ამისა, კოლოფონებს არც გამომცემლის რაიმე კომენტარი თუ შენიშვნა აქვს დართული. აღნიშნული მიზეზების გამო დღეისათვის ძალიან ძნელი გასარკვევია, სად მთავრდება ერთი კოლოფონი და სად იწყება მეორე, ან კიდევ, რომელი ანდერძია შესრულებული ხელნაწერის ძირითადი ტექსტის ხელით და რომელი მინაწერი ეკუთვნის მოგვიანო ხანას.

ასეთი სერიოზური ნაკლოვანების მიუხედავად, დიმიტრი ბაქრაძის 1878 წლის პუბლიკაცია მაინც გვაძლევს იმის შესაძლებლობას, რომ ერთმანეთისაგან გავმიჯნოთ ერკეთის გულანის სხვადასხვა ანდერძ-მინაწერის ტექსტები. ამ საქმეში დიდ დახმარებას გვიწევს ის ფაქტი, რომ დასახელებულ ნაშრომში ერკეთის გულანის ანდერძ-მინაწერები ქართული მხედრული შრიფტის პარალელურად რუსული თარგმანის სახითაც არის მოტანილი.

აქედან, ქართულ და რუსულ პარალელურ ტექსტებში წარმოდგენილი ყოველი აბზაცის დასაწყისი და დასასრული ზედმიწევნით ზუსტად ემთხვევა ერთმანეთს. თუმცა რუსულ ტექსტში, ქართული ტექსტისაგან განსხვავებით, ყოველი აბზაცი ბრჭყალით არის დაწყებული და დასრულებული. აღნიშნული

გარემოება, ვფიქრობთ, ცალსახად მიგვიითითებს იმაზე, რომ ერკეთის გულანის ანდერძ-მინაწერები ტექნიკური გაფორმების თვალსაზრისით რუსულ თარგმანში უფრო სრულყოფილად არის წარმოდგენილი და ამიტომ მათი ერთმანეთისაგან გამოყოფა-გამიჯვნის დროს სწორედ რუსული თარგმანის ჩვენებას უნდა მიეცეს უპირატესობა.

თუ ჩვენი ეს დაკვირვება სწორია, მაშინ დიდი ალბათობით დგინდება ისიც, რომ დიმიტრი ბაქრაძეს თავის 1878 წლის ნაშრომში გამოქვეყნებული აქვს ერკეთის გულანის თერთმეტი ანდერძ-მინაწერი, რომლებიც შემდეგი სახით იკითხება:

1. „დ(იდე)ბა დ(მე)რთისა სრულ-ყოფელსა ყ(ოვ)ლის კეთილისასა. სრულ იქმნა წ(მიდ)ად ესე გულანი ბრძანებითა დიდისა აფხაზეთისა კ(ათა-ლიკო)ზისა, პატრონისა ევთჳმე საყვარელისძისათა. აკურთხნეს დ(მერთ)მან ორთავე შ(ინ)ა ცხოვრებათა, ამინ“.

2. „დაიწერა და სრულ იქმნა თვესა 79 (12)“.

3. „დ(მერთ)ო, შ(ეიწყალ)ე ცოდვილი იოანე ჩხატარაშვილი, ამისი მწერალი“.

4. „დ(მერთ)ო, შ(ეიწყალ)ე ამისი მწერალი ნ(ა)თანაელ კარგარეთელი“.

5. „ამის მწერალს, ცოდვილს გაბრიელს შ(ეუ)ნდნეს დ(მერთ)მან“.

6. „დ(მერთ)ო, შ(ეიწყალ)ე სულით და ჳორციით ფ(რია)დ ცოდვილი ამის მწერალი ი(ოანე)ე სჳმონისძე, ა(მი)ნ“.

7. „ამისს შემკრავს, ც(ო)დვ(ი)ლს მღვდელმონაზონს, მეიერუსა-ლ(ი)მ(ე)ს ვრიგოლს შენდობა ჳყოფდეთ (!) და ჩემთა დედა-მამათათჳს. ზამთარში ვავაკეთე და ბევრი ჳირი და სიცოვე ვნახე ჩაქუს“.

8. „შენ, ცათა უვრცელესო და ქერობინთა უზესთაესო, შვიდთა ცათა უმაღლესო, უხილავო, შენ, საშინელო ცაიშისა დ(მრთ)ისმშობელო, ჩვენ, სასოებით ცვაი-ფარვათაი თქვენთაი მონაი-მოსავმან და მონდობილმან თქ(ვენ)თამან, ჩ(ვე)ნ, ქრ(ი)სტეს, დ(მრთ)ისა მიერ კურთხეულმან აფხაზეთისა და ჩრდილოეთისა კათალიკოზმან ევთჳმე ს(ა)ყ(ვა)რ(ე)ლისძემან ვიგუ-ლეთ და ვიგულისძოდვინეთ და შემოვწირეთ წ(მიდ)ად ესე და სულთა განმანათლებელი გულანი, სრული და უნაკლულო და ყოვლითურთ შემკობილი და დაუღვეით წ(მიდას)ა და პატრონისა ტადარსა შენსა, ამა სოფლისა სადღევრ-ძელოდ და მას დღესა დიდსა განკითხვისასა საოხად და სახსრად სულისა ჩ(ვე)ნისათჳს, ა(მი)ნ, ა(მი)ნ, ა(მი)ნ“.

9. „დაიწერა და შემოიწირა წ(მიდ)ა ესე გულანი ეპისკოპოსობასა ცაი-შელ მამათმთავრისა მაქსიმესსა“.

10. „ქ(რისტ)ე, იესო, მეუფეო ღიდებისაო და რანიცა წ(მიდა)ნი ამა პატოისანსა სენაქსარსა შ(ინ)ა სწერიხართ, მათნო მადლო და ძალო და მეოხებანო, აცოცხლე, აღდგერძელე და გაზარდე ძე ელენე დედოფლისა მანუჩარ და ჩემი ცოდვილი სული გამოიხსენ ჯოჯოხეთისან, ტკბილო ღ(მერ)თო“.

11. „ქ. შენ, შვიდ ცათა უმაღლესო, ქერ(უ)ბინთა უზესთაესო, უხილა-ვო, საშინელო ცაისშავო ღმ(რ)თისმშობელო, ჩვენ, მონღობილმან თქვენმან დედოფალმან ელენე, შემოგეხვეწეთ ჩვენის უღირსის ცოდვილის პირით, რათა შეძქე და მცველ და მფარველ ექმნათ ძესა ჩვენსა მანუჩარს, თქვენად ფერს მტვერად და მოსამსახურედ გავვიზარდე, თქვენის ტკბილის ძის სიყვარულის მადლს ნურას კაცის დანაშაულებას ნუ ჰკითხავ, წ(მი)დაო ღ(მ)თისმშობელო, შენს მოწყალებს ვევედრები, შენ გაზარდე ჩემი მანუჩარ შენად მოსამსახურედ, შენის ტკბილის ძის სიყვარულის მადლს, ძე ცოდვილი მიხსენ ცეცხლსა მას გაენიასა, ამ სოფელს ნუ მიზამ მტერის გულისას, შენ გეხვეწები, ცაიშისა ღ(მრ)თისმშობელო, საბრალო, ა(მი)ნ, ა(მი)ნ“ (ტექსტების გამართვა, ქარაგმის გახსნა და პუნქტუაცია ჩვენია – ო. ჯ.).⁷

როგორც ვხედავთ, ციტირებული თერთმეტი ანდერძ-მინაწერიდან რვა კოლოფონი (№1, №2, №3, №4, №5, №6, №8 და №9) შინაარსობრივად უშუალოდ ხელნაწერის გადაწერასთან და მისი ცაიშის ტაძრისათვის შეწირვასთან არის დაკავშირებული. ამ ნიშნით ეს რვა კოლოფონი აშკარად ერკეთის გულანის ანდერძებს წარმოადგენს. კიდევ ერთი კოლოფონი (№8) ხელნაწერის „შეკვრის“ შესახებ მოგვითხრობს და ამიტომ თანაბარი წარმატებით შეიძლება მივიჩნიოთ როგორც ერკეთის გულანის ანდერძად, სადაც ახლადგადაწერილი ხელნაწერის აკინძავზეა საუბარი, ისე მის გვიანდელ მინაწერად, სადაც სიძველისა თუ დაზიანების გამო ფურცლებად დაშლილი ერკეთის გულანის ხელმეორედ შეკვრის ამბავია გადმოცემული. რაც შეეხება ბოლო ორ კოლოფონს (№10 და №11), რომლებიც დადიანების სამთავრო სახლის წევრების სახელით არის შედგენილი, ისინი შინაარსობრივად ცაიშის ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ხატისადმი მიმართულ სავედრებლებს წარმოადგენს და ერკეთის გულანის ფურცლებზე მოგვიანებით, ხელნაწერის ცაიშის ტაძარში მოხვედრის შემდეგაა შესრულებული.

დიმიტრი ბაქრაძის მიერ გამოქვეყნებული კოლოფონები, ერკეთის გულანის გადაწერისდროინდელი ანდერძებისა და მისი გვიანდელი მინაწერების გამოყოფა, საშუალებას გვაძლევს არგუმენტირებულად გავარკვიოთ ხელნა-

⁷ Д. З. Бакрадзе. Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре, გვ. 220.

წერთან დაკავშირებული რამდენიმე მნიშვნელოვანი საკითხი.

ღავეიწოთ იმით, რომ ერკეთის გულანის №1, №8 და №9 ანდერძების თანახმად, ხელნაწერი გადაწერილი იყო აფხაზეთის კათოლიკოს ექვთიმე I საყვარელისძის დაკვეთით, ცაიშელი ეპისკოპოსის, მაქსიმეს, მღვდელმთავრობის ჟამს, საგანგებოდ ცაიშის ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის საეპისკოპოსო საყდრისათვის. რაც შეეხება ერკეთის მონასტერს, ცხადია, რომ ხელნაწერი იქ შედარებით მოგვიანო ხანაში ჯერჯერობით დაუდგენელ ვითარებაში იყო მოხვედრილი. აღნიშნულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, არ შეეცდებით, თუკი ერკეთის გულანს პარალელურად ცაიშის გულანის სახელითაც მოვიხსენიებთ, ხოლო ვინაიდან სამეცნიერო საზოგადოებისათვის ცაიშის ტაძრის კუთვნილი კიდევ ერთი, ცოტა უფრო მოგვიანო ხანის გულანიც არის ცნობილი, უპრიანი იქნება, თუკი ერკეთის გულანს ცაიშის I გულანის, ხოლო მეორე გულანს ცაიშის II გულანის სახელით აღვნიშნავთ (ამ ხელნაწერის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი).

ერკეთის გულანის №3, №4, №5, №6 ანდერძების თანახმად, ხელნაწერის გადამწერები იყვნენ: იოანე ჩხატარაშვილი, ნათანაელ კარგარეთელი, გაბრიელი და იოანე სვიმონისძე. მწიგნობარ-კალიგრაფთა ამ ჯგუფს საქმე თანამიმდევრულად ჰქონდა განაწილებული. შესაძლებელია, მათ გულანის შეკვრა-აკინძვის საქმეში, №7 კოლოფონის ცნობით, მღვდელმონაზონი გრიგოლიც ეხმარებოდა.

ღღესათვის ერკეთის გულანის თარიღის შესახებ ქართულ ისტორიოგრაფიაში რამდენიმე განსხვავებული მოსაზრებაა გამოთქმული. ღღმიტრი ბაქრაძის დაკვირვებით, „*ერკეთის გულანი გადაწერილია XVII საუკუნის ღღმდღეს, კათოლიკოს ექვთიმე საყვარელისძის ღღროს*“.⁸

ღღმიტრი ბაქრაძისაგან განსხვავებული მოსაზრება აქვს გამოთქმული თეღო ჟორღანის: „*1578-1590 წლებშუა უნღა იეოს ღღწერიღღი ერკეთის გულანი, პირველღღ ცაიშისთვის აღწერიღღი, რომღღის წარწერანი მოიხსენიებენ ცოცხლებში აფხაზეთ კათალიკოზს ექვთიმეს (1578-1605 წ.), ღღა ცაიშელს მაქსიმეს, რომელიც იეო წინამოღღვილე მღღაქიასი; ხოლო მღღაქია ცაიშელი კათალიკოზღღ დაჯღღა 1605 წ.*“⁹

⁸ ღღ. ბაქრაძე. არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში. რეღღ. ხარიტონ ახვლეღღანი. თარღღმნა არჩიღღ ტოტოჩავაღღ. ბათუმი. 1987, გვ. 188.

⁹ თ. ჟორღანია. ქრონიკები და სხვა მასაღღა საქართველოს ისტორიისა და მწწერღღობისა, შვეკრებიღღი ქრონოლოგიურად გაწწობიღღი და ახსნიღღი თ. ჟორღანის მიერ. ტ. II. ტვ. 1897, გვ. 436.

ერკეთის გულანს დიმიტრი ბაქრაძისა და თედო ჟორდანიასაგან განსხვავებულად ათარიღებს აბესალომ ტულუში. მკვლევრის თქმით, „კათოლიკოს ექვთიმე საყვარელისძის შეკვეთით იოანე ჩხატარაშვილის ნათანაელ კარგარეთელისა და ვინმე გაბრიელის მიერ ცაიშის ეკლესიისათვის გურიაში, ჩაქვში, გადაწერილი და გვიან ერკეთში მოხვედრილი გულანის ანდერძში ნათქვამია: „დაიწერა და შემოიწერა წ(მიდ)ა ესე გულანი ეპისკოპოსობასა ცაიშელ მამთავრისა მაქსიმესას“. ექვთიმე საყვარელისძე აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) კათოლიკოსად იჯდა 1578-1605 წლებში და, ცხადია, მაქსიმე ცაიშელი ამავე ხანის მოღვაწეა. ეს გულანი, როგორც მის ანდერძში დაცულ სხვა ცნობაზე დაყრდნობით შეიძლება დავასკვნათ, უფრო XVI საუკუნის მიწურულს ჩანს გადაწერილი“.¹⁰

ზაურ ჯალალონია დიმიტრი ბაქრაძის, თედო ჟორდანიასა და აბესალომ ტულუშის მიერ შემოთავაზებულ თარიღებს შორის უპირატესობას თედო ჟორდანიას მიერ დადგენილ თარიღს (1578-1590 წწ.) ანიჭებს.¹¹

ზაურ ჯალალონიას მსგავსად, თედო ჟორდანიას მიერ შემოთავაზებულ თარიღს (1578-1590 წწ.) იზიარებს გიორგი კალანდიაც: „ცნობილია ისიც, რომ ერკეთის გულანი თავდაპირველად ცაიშისათვის შეადგინეს და იგი 1578-1590 წლებს შორის დაიწერა. მინაწერებში სხვა ისტორიულ პირებთან ერთად მოხსენიებული აფხაზეთის კათალიკოსი ეფთვიძე საყვარელიძე 1578-1605 წლებში მოღვაწეობდა. ამდენად, მაქსიმე I-ის ცაიშელობა 1590-1605 წლებით უნდა განისაზღვროს“.¹²

თედო ჟორდანიას, აბესალომ ტულუშის, ზაურ ჯალალონიასა და გიორგი კალანდიასაგან განსხვავებული პოზიცია აქვს თეა ქართველიშვილს, რომელიც დიმიტრი ბაქრაძის მიერ შემოთავაზებულ თარიღს (XVII ს-ის დასაწყ.) უფრო მართებულად მიიჩნევს: „ერკეთის გულანი (Q-47) აფხაზთა კათალიკოსის ექვთიმე საყვარელისძის (1578-1616) ბრძანებით გადაუწერიათ. კათალიკოს ექვთიმეს აღნიშნული გულანი ცაიშის საყდრისათვის შეუწირავს. ამ დროს ცაიშის ეპისკოპოსი მაქსიმე (1605-1612) ყოფილა. ექვთიმესა და მაქსიმეს ზეობის წლებით შეიძლება განვსაზღვროთ ერკეთის გულანის გადაწერის თარიღი და იგი XVII საუკუნის დასაწყისს მივაკუთნოთ“.¹³

¹⁰ ა. ტულუში. ცაიშის საეპისკოპოსო. ზუგდიდი. 2001, გვ. 22

¹¹ ზ. ჯალალონია. ცაიშის საკათედრო ტაძარი. ზუგდიდი-ცაიში. 2001, გვ. 12.

¹² გ. კალანდია. ოდიშის საეპისკოპოსოები. თბ. 2004, გვ. 40.

¹³ თ. ქართველიშვილი. გურიის საეპისკოპოსოები, გვ. 42-43.

ამრიგად, ირკვევა, რომ დღეისათვის ერკეთის გულანის ქრონოლოგიის შესახებ სამი განსხვავებული მოსაზრებაა გამოთქმული:

1. გულანი გადაწერილია 1578-1590 წლებში (თედო ჟორდანია, ზაურ ჯალაღონია, გიორგი კალანდია).

2. გულანი გადაწერილია XVI საუკუნის მიწურულს (აბესალომ ტულუში).

3. გულანი გადაწერილია XVII საუკუნის დასაწყისში (დიმიტრი ბაქრაძე, თეა ქართველიშვილი).

ჩვენ უკვე დავადგინეთ ზემოთ, რომ დიმიტრი ბაქრაძეს თავის 1878 წლის ნაშრომში შეტანილი აქვს ერკეთის გულანის თერთმეტი ანდერძ-მინაწერის ტექსტი. ამასთან, აღნიშნული საკითხი გავარკვეეთ ამ კოლოფონების არა ქართული მხედრული შრიფტით მოტანილ ტექსტებზე, არამედ მათ რუსულ თარგმანზე დაყრდნობით.

სამწუხაროდ, აღნიშნულ დეტალს ჩვენთვის უცნობი მიზეზის გამო ყურადღება არ მიაქციეს დიმიტრი ბაქრაძის 1878 წლის რუსულენოვანი ნაშრომის ქართული თარგმანის ავტორმა არჩილ ტოტოჩავამ და ამ თარგმანის 1987 წლის პუბლიკაციის რედაქტორმა ხარიტონ ახვლედიანმა. მათ ერკეთის გულანის თერთმეტი სხვადასხვა ანდერძ-მინაწერი ერთ მთლიან ტექსტად მიიჩნიეს და კოლოფონის დასაწყის-დასასრულის აღმნიშვნელი ტექნიკური ნიშნები – ბრჭყალები მხოლოდ პირველი კოლოფონის თავსა და მეთერთმეტე კოლოფონის ბოლოს დასვეს.¹⁴

აღნიშნული დეტალი არჩილ ტოტოჩავასა და ხარიტონ ახვლედიანის მსგავსად მხედველობიდან გამორჩათ სხვა მკვლევრებსაც: აბესალომ ტულუშს, გიორგი კალანდიას, თეა ქართველიშვილსა და სხვებს. მათ ჩვენთვის უცნობი მიზეზის გამო არ გაითვალისწინეს დიმიტრი ბაქრაძის პირდაპირი მითითება, რომ იგი საკუთარ ნაშრომში ერკეთის გულანის რამდენიმე მინაწერს აქვეყნებდა და თერთმეტი სხვადასხვა ანდერძ-მინაწერის ტექსტი შეცდომით ერთ მთლიან კოლოფონად მიიჩნიეს.

მაშასადამე, ირკვევა, რომ დასახელებულ მკვლევართა მიერ ერკეთის გულანის თარიღის შესახებ გამოთქმული მოსაზრებები ხელნაწერის სხვადასხვა დროის კოლოფონებისა და ამ კოლოფონებში ასახული სხვადასხვა დროის ისტორიული რეალიების ერთმანეთში აღრევის შედეგს წარმოადგენს. შესაბამისად, ამ მოსაზრებების გაზიარება შეუძლებელია და ერკეთის გულა-

---

¹⁴ დ. ბაქრაძე. არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, გვ. 186-187.

ნის ქრონოლოგიის დადგენაც სხვა არგუმენტაციის საფუძველზეა საჭირო.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ერკეთის გულანის გადაწერის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი 1579 წლით უნდა განისაზღვროს. ილორის წმ. გიორგის ხატის წარწერაში, რომელიც 1579-1582 წლებით თარიღდება, ნათქვამია:

„წ. ღმრთისა საყდართა წინაშე მღვდობარე ხარ განათლებული მოწამეო გიორგი, ვითარცა გაქუს კადნიერება დიდი წინაშე ღმრთისა, მეოხ მეყავ მე მარადის, ყოვლად სანატრელო, რათა მიკსნა და მეოხ მექმენ დღესა მას განკითხვისასა შემამკობელი ხატისა შენისა მე, ბედიელ მიტროპოლიტი, კირილუ ჟუანიძესა, ამინ.

*წ. აღიდნეს ღმერთმან დადიანი გიორგი და თანამეცხედრე მათი დედოფალი თამარ და ძე მათი აღზარდნეს ღმერთმან, ამინ“.*¹⁵

იმავე ხატის ზურგზე მოთავსებულ სხვა წარწერაში ვკითხულობთ:

*„წ(მიდა)ო გ(იორგ)ი, ილორისაო, შეიწყ(ა)ლუ სული ცაი(შ)ელ-ბ(ე-დიე)ლ მიტროპოლიტი კუ(ი)რილუ ჟუანიძ(ი)სა, რომელმან ი(ნე)ბა შემკობ(ა) ხ(ა)ტისა ამის, ამინ“.*¹⁶

გონელი არახამიას დაკვირვებით, სწორედ 1579 წელს დაიბადა ოდიშის მთავრის გიორგი III დადიანისა და მისი თანამეცხედრის, დედოფალ თამარის ვაჟი ლეონი.¹⁷ სამივე ეს პირი ცოცხლად არის მოხსენიებული ილორის წმ. გიორგის ხატის ზემოთ მოტანილ წარწერაში. როგორც ვხედავთ, ამავე წარწერაში, გიორგი III-სა და მისი ოჯახის წევრების გარდა, ცაიშელ-ბედიელი მიტროპოლიტი კირილუ ჟუანიძეც იხსენიება. შესაბამისად, ირკვევა, რომ აღნიშნული წარწერის შესრულების დროს, ანუ 1579-1582 წლებში ცაიშის საეპისკოპოსო საყდარს ჯერ კიდევ კირილუ ჟუანიძე ფლობდა. ამავე დროს, ჩვენ ვიცით, რომ ერკეთის გულანის გადაწერის დროს ცაიშის კათედრას უკვე სხვა მღვდელმთავარი, ეპისკოპოსი მაქსიმე განაგებდა. აღნიშნულიდან გამომდინარე, სრულებით ცხადი ხდება, რომ ერკეთის გულანი 1579 წლის შემდეგ იყო გადაწერილი.

ერკეთის გულანის გადაწერის ზედა ქრონოლოგიური ზღვრის დადგენა-

¹⁵ ექ. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი. წ. II. ტფ. 1914, გვ. 195.

¹⁶ გ. არახამია. ზუგდიდის ისტორიული მუზეუმის ზოგიერთი ეპიგრაფიკული ძეგლის დათარიღებისათვის. გ. არახამია საქართველოს ისტორიისა და წყაროთმცოდნეობის საკითხები. თბ. 2009, გვ. 186.

¹⁷ გ. არახამია. ზუგდიდის ისტორიული მუზეუმის ზოგიერთი ეპიგრაფიკული ძეგლის დათარიღებისათვის, გვ. 186.

ში ხელნაწერის ორი კოლოფონი, №10 და №11 მინაწერები, გვიწევს დახმარებას. აღნიშნულ მინაწერებში მოხსენიებულია ორი ისტორიული პირი: დედოფალი ელენე და მისი ვაჟი მანუჩარი.

დასახელებულ პირთა ვინაობის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში რამდენიმე განსხვავებული მოსაზრებაა გამოთქმული.¹⁸ მათ შორის ყველაზე უფრო მართებული გიორგი კალანდიას მიერ გამოთქმული მოსაზრებაა, რომლის თანახმადაც დედოფალი ელენე ოდიშის მთავრის – მამია IV დადიანის მეუღლეა, ხოლო მანუჩარი – მათი ვაჟი, შემდგომში ოდიშის მთავარი მანუჩარ I დადიანი.¹⁹

ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, მამია IV 1590 წელს გარდაიცვალა: *„შეიკრიბნა.... დადიანმან მამიამ სპანი თვისნი და მოვიდა ქუთათისს, სძლო დადიანმა და შეიპყრა მეფე ლევან ... წაიყვანა ოდიშს და პატიმარყო ციხესა შინა შხეფს და მოკუდა შემდგომად მეფე ლევან პატიმრობასა შინა. ამასვე ქორონიკონს მოკვდა მამია დადიანი და დაჯდა ძმა მისი მანუჩარ დადიანად. ესე მანუჩარ ეზრახა და ეშაზლა კახ ბატონს ალექსანდრეს და მოიყვანა ასული მისი ნესტან-დარეჯან“.*²⁰

ვახუშტი ბაგრატიონის ამ ცნობას არ იზიარებს თამაზ ბერაძე, რომელიც არგუმენტირებულად ასაბუთებს, რომ მამია IV 1595 წელს გარდაიცვალა და ამავე 1595 წელს ოდიშის სამთავრო ტახტი მისმა ვაჟმა, მანუჩარ I-მა დადიანმა დაიკავა.²¹

ჩვენი დაკვირვებით, ერკეთის გულანის გადაწერის ზედა ქრონოლოგიურ ზღვრად სწორედ მამია IV-ის გარდაცვალებისა და მანუჩარ I-ის სამთავრო ტახტზე ასვლის დრო, ანუ 1595 წელი უნდა ავიღოთ. მართლაც, ერკეთის გულანის მინაწერებში დედოფალი ელენე მეუღლეს საერთოდ არ ახსენებს და მხოლოდ ვაჟის, მანუჩარის, მშვიდობით აღზრდას შესთხოვს ცაიშის ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ხატს, რაც აშკარად მიგვითითებს იმაზე, რომ დედოფალ ელენეს მინაწერების შესრულების დროს მამია IV უკვე გარდაცვ-

¹⁸ დ. ბაქრაძე. არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, გვ. 188; შდრ. თ. ჟორდანიას ქრონიკები. ტ. II, გვ. 437.

¹⁹ გ. კალანდია. ოდიშის საეპისკოპოსოები, გვ. 40.

²⁰ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტ. IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1973, გვ. 821.

²¹ თ. ბერაძე. ოდიშის მთავართა ქრონოლოგიური სია. „ანალები“. №2. თბ. 2000, გვ. 27-28.

ლილი იყო, მანუჩარ I კი ჯერ კიდევ ყრმობის ასაკში იმყოფებოდა. ვფიქრობთ, ოდიშის სამთავრო კარზე აღნიშნულ ვითარებას სწორედ 1595 წელსა თუ ამ წლის ახლო ხანებში უნდა ჰქონოდა ადგილი და, შესაბამისად, ერკეთის გულანიც სწორედ ამ ვითარების ამსახველი მინაწერების შესრულებამდე, ანუ 1595 წლის წინარე ხანებში უნდა ყოფილიყო შესრულებული.

ამრიგად, ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, დგინდება, რომ ერკეთის გულანი გადაწერილი უნდა იყოს 1579-1595 წლებში.

სხვათა შორის, ერკეთის გულანის ქრონოლოგიასთან დაკავშირებით კიდევ ერთი საინტერესო საკითხი იპყრობს ჩვენს ყურადღებას. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ერკეთის გულანი გადაწერილი იყო ცაიშელი ეპისკოპოსის – მაქსიმეს – მღვდელმთავრობის დროს.

დღეისათვის ქართული ისტორიოგრაფიისათვის სახელი მაქსიმეს მატარებელი ორი ცაიშელი მღვდელმთავარია ცნობილი. აქედან ცაიშელი მაქსიმე I კათოლიკოსი ექვთიმე I საყვარელისძის თანამედროვე იყო. იგი ცაიშის საეპისკოპოსო ტახტს, ჩვენი დაკვირვებით, 1590-იან წლებსა და XVII საუკუნის პირველ ათწლეულში ფლობდა. ცაიშელი მიტროპოლიტი მაქსიმე II ციხისთავი შედარებით უფრო მოგვიანო პერიოდში მოღვაწეობდა და ცაიშის საეპისკოპოსო კათედრას XVII საუკუნის ბოლოს განაგებდა.²²

ვფიქრობთ, სრულებით აშკარაა, რომ ერკეთის გულანის №9 ანდერძში მოხსენიებული ცაიშელი ეპისკოპოსი მაქსიმე იგივე ცაიშელი მაქსიმე I იყო.

ეს უკანასკნელი, ერკეთის გულანის ანდერძის გარდა, ცაიშის სახარებისა და ცაიშის გულანის (ჩვენი დაკვირვებით, ცაიშის II გულანის) ანდერძებშიც არის მოხსენიებული:

ცაიშის სახარების ანდერძი: *„დიდებაჲ ღმერთსა, სრულ მყოფელსა ყოვლისა კეთილისასა. დაიწერა წმიდა ესე ოთხთავი ბრძანებითა ჩაისელ მთავარეფისკოპოზისა მაქსიმესითა. საუკუნომცა არს კურთხევა და საკსენებელი მისი. ღმერთო და ჩაისისა ღმრთისმშობელო, აცოცხლე და ადიდე ორთავე შინა ცხორებათა აქა და უმეტეს საუკუნეთა და განუსვენე წიაღთა შინა აბრაჰამისათა მონასა და მადიდებელსა თქვენსა ჩაისელსა მაქსიმეს. ან. ან. ან.“*²³

²² ი. კეკელია. XVII-XVIII საუკუნეების ცაიშელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიისათვის. „ქუთაისის მუზეუმის მასალები“. კრებული XII. ქუთაისი. 2000, გვ. 77-78.

²³ ექ. თაყაიშვილი. არსეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეგრელოში. „ძველი საქართველო“. ტ. III. ტფ. 1913-1914, გვ. 188.

ცაიშის II გულანის ანდერძი: „*ქ. დიდება ღმერთსა, აქა დასრულდა წყობა-წებვა და ლესვა, მაისის კვ: დღესა ხუთშაბათსა, ჟამსა მესამესა, ხელითა ფრიად ცოდვილისა გაბრიელ ნინიძისათა, ბრძანებითა ცაიშელის მიტროპოლიტი ბატონის მაქსიმესითა, მრავალძცა არიან წელნი და ჟამნი ცხოვრებისა მათისანი*“.

ამ ორი ხელნაწერიდან ერთ-ერთი ცაიშის გულანი, რომელიც დღეისათვის ზუგდიდის ისტორიული მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდში ინახება, გადაწერილია 1608 წელს ხუთი გადაწერის: გაბრიელ ნინიძის, იოანე სვიმონისძის, მათეოს წინამძღვრის, ლახარესა და მათე კომბაიძის მიერ.²⁴ ცაიშის II გულანის ანდერძებიდან ყურადღებას ორი საინტერესო დეტალი იპყრობს: 1. ცაიშის II გულანის ერთ-ერთი გადაწერი იოანე სვიმონისძე იყო, რომელსაც ერკეთის (ცაიშის I გულანი) გულანის გადაწერაშიც ჰქონდა მონაწილეობა მიღებული; და 2. ცაიშის II გულანის გადაწერის დროს, ანუ 1608 წელს მაქსიმე I უკვე მიტროპოლიტის წოდებას ფლობდა.

ამ ბოლო ფაქტს გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს მაქსიმე I-ის სახელთან დაკავშირებული სამი ხელნაწერი წიგნის: ერკეთის, იმავე ცაიშის I გულანის, ცაიშის სახარებისა და ცაიშის II გულანის ქრონოლოგიური თანამიმდევრობის დადგენისათვის. მართლაც, ჩვენ უკვე ვნახეთ ზემოთ, რომ ერკეთის, იგივე ცაიშის I გულანის №9 ანდერძში მაქსიმე I მხოლოდ ეპისკოპოსად არის მოხსენიებული, ცაიშის სახარების ანდერძში – მთავარეპისკოპოსად, ხოლო ცაიშის II გულანის ანდერძში – უკვე მიტროპოლიტად. აღნიშნულიდან გამომდინარე, ხსენებული სამი ხელნაწერი წიგნი შემდეგი ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით უნდა დალაგდეს: 1. ერკეთის (იმავე ცაიშის I გულანი) გულანი (1579-1595 წწ.); 2. ცაიშის სახარება; დაბოლოს, 3. ცაიშის II გულანი (1608 წ.).

ამდენად, ნაშრომში განხილულია დაკარგულად მიჩნეული ერკეთის გულანის სახელით ცნობილი ხელნაწერის ანდერძ-მინაწერების ტექსტები. შესაბამისი ანალიზის საფუძველზე დადგენილია, რომ ერკეთის გულანი გადაწერილი იყო 1579-1595 წლებში, აფხაზეთის კათოლიკოს ექვთიმე I საყვარელისძის დაკვეთით საგანგებოდ ცაიშის ღვთისმშობლის საეპისკოპოსო საყდრისათვის მაქსიმე I ცაიშელის ეპისკოპოსობის დროს. გარდა ამისა, ნაშრომში ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით განხილულია იმავე

---

²⁴ გ. არახამია. ცაიშის გულანი და მისი მინაწერები. წელიწდეული. II. თბ. 2006, გვ. 71.

მღვდელმთავრის საეკლესიო და სამწიგნობრო საქმიანობასთან დაკავშირებული საკითხები.

ამ ხელნაწერის ქრონოლოგიის არგუმენტირებულად დადგენით ვიგებთ მწიგნობარ-კალიგრაფთა მოღვაწეობის ერთ კონკრეტულ პერიოდს. როგორც უკვე ვთქვით, ხელნაწერის გადაწერაზე კალიგრაფთა რამდენიმეკაციანი ჯგუფი, ე. წ. თაბუნი მუშაობდა, რომლის წევრებსაც სამუშაო გარკვეული პრინციპით ჰქონდათ განაწილებული. ანდერძ-მინაწერების ცნობით, ხელნაწერის გადანუსხვა იოანე ჩხატარაშვილის, ნათანაელ კარგარეთელის, გაბრიელისა და იოანე სვიმონისძის სახელებთანაა დაკავშირებული. აღსანიშნავია, რომ ამ უკანასკნელმა 1608 წელს გადაწერა ზუგდიდის მუზეუმში დაცული ცაიშის II გულანის ტექსტების ნაწილი. ხელნაწერის ერთ-ერთი კოლოფონი იუწყება ვინმე მღვდელმონაზონ გრიგოლის („მეიერუსალიმე“) მიერ წიგნის ჩაქვში აწყობა-შეკვრის ამბავს.²⁵

---

²⁵ როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ეს კოლოფონი თანაბარი წარმატებით შეიძლება მივიჩნიოთ როგორც ერკეთის გულანის ანდერძად, სადაც ახლადგადაწერილი ხელნაწერის აკინძვაზეა საუბარი, ისე მის გვიანდელ მინაწერად, სადაც სიძველისა თუ დაზიანების გამო ფურცლებად დაშლილი ერკეთის გულანის ხელმეორედ შეკვრის ამბავია გადმოცემული.

Okropir Jikuri

GULANI FROM ERKETI (GULANI I FROM TSAISHI): ITS TESTAMENTS AND COLOPHONS

Summary

Manuscript production in Georgia has a centuries-old history. Georgian medieval churches and monasteries, where generations of medieval bookmen and calligraphers carried out their activities, have played significant role in manuscript production. A large collection of liturgical texts called Gulani belongs to a separate group among thousands of manuscripts which came down to us. As a rule, each Gulani is supplied with a big number of testaments and colophons.

Multiplicity of colophons on the folios of Gulani attracted attention of scholars as early as in the XIX century. Since that period Georgian scholars have studied and published testaments and colophons found in Georgian Gulani collections from Erketi, Tsaishi, etc.

The paper deals with the texts of colophons from Erketi's Gulani. Unfortunately, Erketi's Gulani is lost today. Dimitri Baqradze was the sole Georgian scholar who has seen and studied the manuscript in question. The scholar has studied the manuscript, its testaments and colophons when visiting Erketi Monastery in 1873. In 1878 Dimitri Baqradze published the results of his research and texts of the colophons in his Russian-language book. Unfortunately, since 1870-ies we lack information about the location of Erketi's Gulani and the manuscript has been remaining out of the site of scholars.

Based on the analysis I have established that Erketi's Gulani was copied in 1579-1595. It was commissioned by Eqvtime I Sakvarelidze (1578-1616), Catholicos of Apxazeti (Western Georgia), as a donation to the Mother of God Church of Tsaishi under the rule of a bishop Maksime of Tsaishi. Later on, for unknown reason, the Gulani ended up at Erketi Church. In addition, I deal with the issues associated with contribution of Maksime of Tsaishi to manuscript production from the standpoint of history and source studies.

As it turned out from the study of the colophons, a team of several persons (*tabuni* in Old Georgian) worked on copying the Gulani. Tasks were

distributed between them according to a specific scheme. According to the colophons, the text was copied by Ioane Chkhatarashvili, Natanael Kargareli, Gabriel and Ioane Svimonisdzes (The latter had copied certain pieces of text from Gulani II from Tsaishi). The manuscript was bound by Gabriel Svimonisdze.

This paper will do a service to historians and philologists interested in medieval Georgian literature.